

ЗБОРНИК О СРБИМА У ХРВАТСКОЈ

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE POUR L'HISTOIRE DES SERBES EN CROATIE

RECUEIL DES TRAVAUX SUR LES SERBES EN CROATIE

11

DIRECTEUR VASILJE DJ. KRESTIĆ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДБОР ЗА ИСТОРИЈУ СРБА У ХРВАТСКОЈ

ЗБОРНИК О СРБИМА У ХРВАТСКОЈ

11

УРЕДНИК ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ
ДИНКО ДАВИДОВ
ВОЈИН ДАБИЋ
СОФИЈА БОЖИЋ

СЕКРЕТАР

МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

Примљено на X скупку Одељења историјских наука од 28. децембра 2016. на основу реферата академика *Василија Ђ. Крестића, Михаила Војводића, Мирјане Живојиновић, Динка Давидова, Димитрија Стефановића, Наде Милошевић Ђорђевић, дописног члана Љубодрага Димића, проф. др Душана Иванића, Мире Радојевић, др Мелије Милин, Софије Божић и Душана Баџаковића.*

АМБЛЕМ: ГРБОВИ СА ИКОНОСТАСА ЦРКВЕ СВ.
ТОМЕ У ДИШНИКУ, РАД ЈОАКИМА
МАРКОВИЋА ИЗ 1750. ГОДИНЕ

ИЗДАЈЕ:
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

НАСЛОВНА СТРАНА: ЈАНКО МАГЛОВСКИ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ

ЛЕКТОР: ЈЕЛКА ЈОВАНОВИЋ

КОРЕКТОР: ЂУРЂЕВИЋ НЕВЕНА

ШТАМПА: ПЛАНЕТА ПРИНТ

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIERES

<i>Василије Ђ. Крестић</i>	Великохрватске претензије на Војводину	7
<i>Vasilije Đ. Krestić</i>	Greater Croatian Pretensions to Vojvodina	28
<i>Мирјана Поповић</i>	Село Мокро поље према попису из 1831. године – пример демографских прилика код српског православног становништва у Северној Далмацији	29
<i>Mirjana Popović</i>	Village of Mokro polje according to the census of 1831 – an example of demographic circumstances at Serbian orthodox population in northern Dalmatia	42
<i>Војин Калинић</i>	Српска девојачка школа у Задру.....	43
<i>Vojin Kalinić</i>	Serbian girls' school in Zadar	54
<i>Љубинка Тошева Карповиц</i>	Сава Вуковић, депутат Ријеке на Темишварском сабору и сабору угарских сталежа.....	55
<i>Ljubinka Toševa Karpowicz</i>	Sava Vuković, Deputy of Rijeka at the National Church Congress at Timișoara and the Hungarian Diet (1790–1791).....	62
<i>Софија Божић</i>	Гавро Манојловић(1856–1939): историчар, академик, политичар	63
<i>Sofija Božić</i>	Gavro Manojlović (1856–1939): historian, academician, politician	86
<i>Мира Радојевић</i>	Из преписке Саве Косановића.....	87
<i>Mira Radojević</i>	From correspondence of Sava Kosanović	100
<i>Мирослав Јовановић</i>	Лука Марић у одбрани ћирилице и Српског културног друштва Просвјета у Хрватској	101
<i>Miroslav Jovanović</i>	Luka Marić in defense of cyrillic and Serbian cultural society Prosvjeta in Croatia.....	110
<i>Владислав Б. Сотировић</i>	Прва постхладноратовска „хуманитарна интервенција“ – Вуковар 1991. г.	111

<i>Vladislav B. Sotirović</i>	The first post-cold war „humanitarian intervention” – Vukovar 1991	128
<i>Vladislav B. Sotirović</i>	Breaking cliché on the killing of Yugoslavia: a role of Croatia	129
<i>Владислав Б. Сотировић</i>	Против клишеа о убијању Југославије: улога Хрватске.....	150
<i>Ђорђе Перић</i>	Песме српских песника у мелографским записима познатих и мање познатих хрватских мелографа	151
<i>Dorđe Perić</i>	Poems of Serbian poets in melographic notations of known and less known croatian melographers	184
<i>Славица Гароња Радованац</i>	Милош Шкарић: Живот и обичаји српског народа у Лици и Крбави	185
<i>Slavica Garonja Radovanac</i>	Miloš Škarić: Life and customs of Serbian people in Lika and Krbava	246
<i>Станиша Војиновић</i>	Часопис српске омладине у Загребу „Омладина“ 1894–1895	247
<i>Staniša Vojinović</i>	Magazine of Serbian youth in Zagreb “Omladina” (1894–1895).....	268
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА		268
РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА		284

ИЗ ПРЕПИСКЕ САВЕ КОСАНОВИЋА

МИРА РАДОЈЕВИЋ

Мноштву драгоцених историјских извора, похрањених у више од 840 фондова и збирки Архива Југославије, припада и збирка Саве Косановића (1894–1956), правника и публицисте, чија је политичка и дипломатска каријера започела 1918, а окончана је пензионисањем 1950. године. Мада садржајем обухвата много дужи период, њену посебну вредност чине документа настала за време Другог светског рата, укључујући ту обимну кореспонденцију с неколицином истакнутих српских, хрватских и словеначких политичара о раду Владе, српско-хрватским односима, страдању Срба у Независној Држави Хрватској (НДХ), будућности Југославије и многим болним проблемима тога доба. Првенствено због тих разлога та је збирка изузетно значајан извор за историју југословенске ратне емиграције, а по свом квалитету готово је изједначена са фондом Емигрантске влада Краљевине Југославије, чуваном у истом архиву.

Улазећи у свет политике, Сава Косановић је најпре био члан Југословенске демократске, а потом из ње издвојене Самосталне демократске странке (СДС), која му је 1926. године поверила место свог секретара. За народног посланика први пут је биран на скупштинским изборима одржаним 1927, а затим још два пута: 1935. и 1938. године. У међувремену је био веома активан, и то како у матичној странци, тако и у оквиру њеног савеза са Хрватском сељачком странком (ХСС), с којом је 1927. године основала Сељачко-демократску коалицију (СДК), уједињену у отпору пружаном централистичком државном уређењу и „београдским режимима”. Током личне владавине краља Александра Карађорђевића (1929–1934/35) истакао се као један од њених најупорнијих критичара, због чега је интерниран у родни Плашки, у Лици, и осуђен на основу Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Новембра 1932. године присуствовао је састанку првака СДК, на ком су учешће узели и Анте Трумбић као нестраначка личност, али и Миле Будак, истакнути франковац и усташа, да би јединство хрватске опозиције било што јасније демонстрирано. Као конкретан резултат у јавност су убрзо допрле тзв. Загребачке пункције, чувени документ којим су његови потписници захтевали повратак државног живота на 1. децембар 1918. године и протеривање свих „србијанских” чиновника с друге стране границе коју су чиниле реке Сава, Дрина и Дунав. Помињањем тих река као унутрашњих међа посредним је путем обележена унутрашња подела државе

на бивше југословенске покрајине из Аустроугарске и простор који су до проглашења Краљевине СХС заузимале Србија и Црна Гора. Истовремено, као главни узрочник политичко-националних криза оштро је осуђена „србијанска хегемонија”, чиме је српска нација дељена на Србе из Србије и Србе „из прека”. Иако се годинама залагао за сарадњу с претежно српским странкама, надајући се да би СДС могла да буде мост између њих и ХСС, Сава Косановић је пристанком на такву садржину Загребачких пунктација већ био обележен као жестоки противник „политике Београда”. Био је, пак, познат по свом демократизму, а од краја 30-их година и антифашизму, који је исказивао негодујући против сарадње Краљевине Југославије с Немачком и Италијом, поготово против њеног приступања Тројном пакту. Због таквих недвосмислених политичких опредељења постао је министар снабдевања и исхране у Влади генерала Душана Симовића, формираној после 27-мартовског пуча 1941. године.¹

Заједно с другим министрима Сава Косановић је напустио земљу усред Априлског рата, а затим после вишенедељног боравка у Јерусалиму, на основу одлуке Крунског већа од 16. маја и одлуке Министарског савета од 4. јуна, био је послат у САД као члан југословенске мисије. Поред њега, чланови су јој били Иван Шубашић, хрватски бан, Богољуб Јевтић, првак Југословенске националне странке и министар саобраћаја, Франц Сној, првак Словенске људске странке и министар грађевина, и Божидар (Божа) Марковић, првак Демократске странке и министар правде.² Убрзо по доласку у Северну Америку тој су се мисији придружиле и друге личности, попут Милоша (Мише) Трифуновића, првака Радикалне странке и министра просвете. Првенствени њен задатак био је да утиче на америчку јавност и дипломатију у корист југословенске државе, те да помирљиво делује на смиривање националних напетости међу југословенским исељеништвом. Сам Сава Косановић сматрао је да у мисији треба да се налазе „бар један Србин, Хрват и Словенац”, који би у САД „усклађивали живот и политичке прилике”.³

Управо је његова делатност, међутим, изазвала веома велико узнемирење, па и огорчење пре свега међу тамошњим српским исељеницима, завичајним пореклом махом из крајева који су се почетком рата нашли у саставу НДХ, и били изложени бруталном усташком терору. Одан идеји

1 Видети: Љ. Бобан, Загребачке пунктације, *Историја XX века*, зборник радова, IV, Београд 1962, стр. 309–364; Т. Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929–1935*, Београд 1969; Х. Магковић, *Светозар Прибићевић и Самостална демократска странка до Шестојануарске диктатуре*, Загреб 1972; Љ. Бобан, *Светозар Прибићевић у опозицији 1928–1936*, Загреб 1973; Љ. Бобан, *Мачек и политика Хрватске сељачке странке 1928–1941*, I–II, Загреб 1974; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994; *Српски биографски речник*, 5, Нови Сад 2011.

2 *Југославенске владе у избјеглиштву 1941–1943*. Документи, пр. Б. Кризман, Београд – Загреб 1981, стр. 134–135, 149–151.

3 *Ист*о, стр. 149. О југословенском исељеништву у САД, тамошњим међунационалним односима и ставу према рату у Југославији више: В. Ђикановић, *Исељавање у Сједињене Америчке Државе. Југословенско искуство 1918–1941*, Београд 2012; В. Ђикановић, *Исељеници у Северној Америци и југословенска држава 1918–1945*, необјављена докторска дисертација, одбрањена 22. септембра 2016. године на Филозофском факултету у Београду.

југословенске заједнице, он је у страху од њеног дефинитивног распада у својим многобројним говорима, чланцима, изјавама и интервјуима⁴ одбијао сваку помисао о одговорности хрватске нације за покоље над српским становништвом и издају југословенске државе. Штавише, био је неупоредиво критичнији према појавама незадовољства америчких Срба, окупљених око посланика Константина Фотића, владике Дионисија и Јована Дучића. Рад српских центара у САД већ је од средине 1941. године сматрао штетним, верујући да њихови протести против НДХ угрожавају југословенску идеју и будућност југословенске државе. Енергичан и предузимљив, с угледом који је потицао и од сродства с Николом Теслом, инсистирао је на хрватској обесправљености у пред-ратној Југославији, лично страдању зарад српско-хрватског споразума, тврдио да режим Анте Павелића нема ништа заједничко с хрватским народом, јер је уз њега незнатан број Хрвата (2–5%), стављају знака једнакости између Анте Павелића и Милана Недића, покушају изједначавања у антифашизму генерала Душана Симовића и Влатка Мачека као вође ХСС, праву Срба „из прека” да о својој судбини одлучују без „Србијанаца”. Следствено томе, и његова критика српског национализма постајала је бесомучна,⁵ а до пуног изражаја дошла је на банкету који је 16. новембра 1941. године приређен у Питсбургу у част бана Ивана Шубашића, уз присуство готово хиљаду званица.

Говорећи о осећањима српског народа према Хрватима, Сава Косановић је између осталог рекао: „Ја сам један од оних Срба који је сматрао за своју дужност да се бори противу неправде која је нанашана (sic!) хрватском народу од дивљих режима и зато сам био прогањан, затваран и батинан. Ја сам братски сарађивао са баном Шубашићем, Др. Мачеком и осталим претставницима хрватског народа за демократију и слободу народа у Југославији.” Гумачећи потом односе међу исељеницима у Америци, казао је како су „неки Срби” започели „срамотне нападе на хрватски народ оптужујући га за злочине које данас Павелић изводи над српским народом”. По његовим речима, то нису били „добри Срби”, будући да нису радили ни у интересу Срба, ни у интересу Хрвата. Штавише, „јасно [је] рекао да се у позадини тих напада од стране неких српских вођа на хрватски народ налазе Хитлер и Мусолини, који тврде да Хрвати и Срби не могу заједно живити.” Истичући да „хрватски народ није оно што су Павелић и његови разбојници”, Сава Косановић је ту тврдњу покушао да докаже непровереним подацима према којима усташки режим није подржавало „ни пет посто хрватског народа”, те да би се Хрвати, да није било немачких и италијанских бајонета, с поглавником обрачунали за само један дан. Истом приликом „најжешће [је] осудио српског издајника генерала Недића, који игра међу Србима исту улогу коју игра Павелић међу Хрватима”.⁶

4 Милош Трифуновић је у успоменама чак тврдио да је Сава Косановић у погледу различитих јавних наступа „односио рекорд” (М. Трифуновић, *Емигрантске успомене*, Земун 1998, стр. 125).

5 Телеграм Саве Косановића упућен Момчилу Нинчићу и Милану Гролу 21. јуна 1941. (Архив Југославије, 83–4–933); С. Косановић, „Осврт на прошлост” (АЈ, 335–104); Говор на Конференцији рада 28. октобра 1941. у Њујорку (АЈ, 83–4–1/4).

6 Исто, 83–4–8.

С обзиром на то да је говор Саве Косановића изазвао знатно интересовање, дата му је могућност да га у једном већем интервјуу донекле прошири и детаљније објасни своје ставове. У разговору који је водио с југословенским новинаром Мирком Марковићем, на питање о страдању Срба у НДХ, па и о починиоцима масовних злочина, изјавио је да би било „апсурдно и помислити” да је „сав хрватски народ устао против Срба”. Јер, „ко то тврди или је несвестан онога што говори, или наседа непријатељима Југославије, којима јединима таква тврдња иде у рачун.” Српски народ пак „јачко страда [...] јер нико није тако јединствен у мржњи на Хитлера, нацизам и све оно што иде с њим – као што су Срби у Југославији”, а злочине над њима „врши [...] Гестапо са Павелићем и његовим усташама, који су се за свој занат – крвника свог рођеног народа – васпитавали 12 година у Мусолинијевој Италији и са средствима нацистичким.” Кривица за злочине, нагласио је Сава Косановић, није се ни могла ни смела пребацивати на хрватски народ или на његову већину, јер је она „увек” била против франковаца. „И зна се да Павелић ни данас нема ни 2 посто присташа”, готово је узвикнуо. „И да нема иза леђа нацистичке и фашистичке машине, која му даје и средства, и оружје и налоге – за 24 сата збрисан би био са земље и он и његове присташе – не од Срба – него од самих Хрвата.” На питање да ли је у НДХ страдао и хрватски народ, Сава Косановић је дао подједнако категоричан одговор: „У Павелићевој Хрватској страда свако ко поштено мисли, ко је демократа, ко је за отпор нацизму, ко је за заједницу Југославије [...] Према извештајима што их влада у Лондону има, велики број интелектуалаца Радићеваца стрељан је одмах чим је Павелић преузео власт, а концентрациони су логори пуни сељака и интелектуалаца из Хрватске. Ових дана видели сте, да је у Сплиту узето 150 таоца. Дабоме да су то Хрвати.”

Упитан затим да ли је истина „да су Хрвати отворили врата Хитлеровој војсци, када је Хитлер навалио на Југославију”, Сава Косановић је изјавио следеће: „Нажалост Хитлер је навалио са толиком снагом и толиком техничком премоћи на нас, да су му сва врата била отворена. Било је беспримерног јунаштва од Словеније и Хрватске до Битоља. Али премало је била лична пожртвованост и голорука храброст пред тенковима и авионима. Читави чисто хрватски пук изгинуо је на Драви у одбрани границе Југославије. Нажалост све то није помогло.” Како му је новинар затражио и мишљење о једном чланку о покољу над Србима у Хрватској, који је *Американски Србобран* објавио у црном оквиру, Сава Косановић – доследан сопственој сумњи у сличне вести – казао је да му није познато да ли је неко од министара из Лондона послао тај извештај у САД, али да он зна „да ствар није никако била за објављивање, јер је непроверена, генерализована и са публикавањем више шкоди, не само нашој ствари у свету, него још више нашим људима у земљи”.

На крају интервјуа још једном је образложио мишљење о генералу Милану Недићу и његовој одлуци да прихвати место председника колаборационистичке владе у окупираној Србији. „Недић врши улогу квислинга, па ма како се то приказивало”, закључивао је. „Само са једном разликом: Недић улаже у игру нешто [на] што нема право. За Павелића се зна да је талијански плаћеник био и он није уложио никакав морални капитал у свој потхват. А генерал Недић улаже морални капитал српства и Србије. Он не може спасити ни једне српске главе [...] У осталом,

Недић био је човек који је ставио предлог кнезу Павлу, да се у споразуму са Немцима окупира Солун у часу кад се Грчка борила за живот и смрт. Ко би у српству одобрио такав корак?”⁷

Иако се у Лондону, где је било седиште југословенске емигрантске владе, и до тада знало с каквим је идејама и изјавама иступао Сава Косановић, говор који је одржао у Питсбургу, као и дати интервју, изазвали су снажно негодовање и забринутост. На основу познатих историјских извора стиче се утисак да је најемотивније, али и најенергичније реаговао Милан Грол, шеф Демократске странке и министар социјалне политике. Према сећању Милоша Црњанског, он је међу министрима и другим политичарима који су боравили у Енглеској био „највише сентименталан”, а када су стигле прве вести о покољу Срба понашао се „као суманут”. Опседнут тиме, „слушао је сваку емисију Крњевићевих порука Хрватима и тврдио да се Крњевић никад, од њих, није оградио”.⁸

Огорчен оним што је чуо и прочитао, Милан Грол је 24. новембра 1941. године Сави Косановићу послао дуже писмо, трудећи се да га аргументима увери да греша у тумачењима онога што се збивало у НДХ, узроцима тог нечувеног зла, питању одговорности за њега и покушајима да подједнаке кривице пронађе и на српској страни. Искрен као и до тада у својим политичким поступцима, и тада је храбро проговорио о најделикатнијим питањима у српско-хрватским односима, не устежући се да изговори истине које други нису смели. Мада се у погледима на настанак НДХ, нарочито на ширину подршке коју је усташки режим добио у тренутку проглашења ове квази-државе никако нису слагали, надао се да ће успети да бар делимично разувери свог кореспондента. Његово писмо отуда стављамо у средиште овог прилога и објављујемо у целости као вредан историјски извор који у досадашњој историографији није искоришћен у мери коју заслужује. Писано у стању очите узнемирености, писмо је понекад недовољно јасно, тим више што је стилски израз Милана Грола, усмени и писани, био другачији од већине његових савременика, специфичан и препознатљив. Публикујући ово писмо без икаквих измена, настојали смо због тога да га коментарима унетим у научни апарат учинимо потпуно разумљивим. Многи делови писма подвучени су оловком, али та места нисмо истицали верујући да су интервенције потекле од стране примаоца, а не пошиљаоца.

„Драги Савице,

Писао сам опширно Божи⁹ хронолошки како су догађаји текли.¹⁰ Теби ћу додати још мало, краће, о основним стварима.

7 Исто, 83–4–10/15.

8 М. Црњански, *Ембахаде*, Београд 2009, стр. 587–588. О ставу Милана Грола према покољу над Србима више: М. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943). Погледи и залагања Милана Грола”, у: *Глас*, CDXX, САНУ, Одељење историјских наука, књига 16, Београд 2012, стр. 465–494.

9 Божидар (Божа) Марковић (1874–1946), првак Демократске странке и министар у владама генерала Душана Симоновића и Слободана Јовановића (март 1941 – јануар 1943). Био је близак пријатељ Милана Грола, а највећи део рата провео је у САД.

10 Спомињући развој догађаја, Милан Грол је писао о узбуђењу које је настало у круговима Владе у Лондону, првенствено међу српским министрима, када су почеле стизати прве вести о масовним и свирепим злочинима почињеним над Србима у НДХ.

Та кратка измена мисли, у овом случају неједнаких мишљења, добра је, јер искључује појединости које често одведу у ситан спор. Али несумњиво је да би наше споразумевање било много лакше кад би ти знао многе појединости.

Ситуација тамо код вас доле, видим тешка је. Овде није лакша, а из истог узрока. Тражи се компромис у формулама и речима, а пренебрегава стварност, обилази проблем.

Како се тамо доле у америчкој хрват[ској] штампи пише, како о томе и ти изгледа мислиш (према твојем говору) распра је дошла интригом непријатеља и кривицом оних који су говорили или писали о погрому у Босни и у Хрватској, а не тежином самих догађаја. То је теза и Крњевића¹¹, којом је и последњим телеграмом поновио ту интонацију. У тој депеши први извештај из Анкаре, према акту Срп[ске] пр[авославне] цркве¹² демантује се просто као лажан. А ни једна реч жаљења на оне стотине хиљада – поубијаних, прогнаних и избеглих несрећника није могла да пређе преко усана представника Хрвата, у писму Хрватима у Босни.¹³

Тебе, кога с разлогом вређа оно што је Тупањанин¹⁴ тенденциозно увећао (број од 300.000 и генерализација о католичкој цркви), не вређа ли зар та свирепа окрутност и тенденција која није племенитија од оне у редакцији Тупањаниновој?

Сад кад је дошао и аутентичан текст мемоара Срп[ске] Прав[ославне] Цркве види се да је оно што је главно тачно речено и у првом извештају. А тај мемоар који је поднет био војном гувернеру с надом да интервенција његова прекине прогоне (или је и то непатриотски што се обраћају Немцима кад немају коме другоме да их заштити?) – писан је по извештајима прогнаних и избеглих. Само из Хрватске и из Босне у Србији их је око 200.000 (у свима извештајима каже се преко 350.000, ја смањујем јер цифра не мења много).¹⁵ У Београду, из кога је власт протерала у унутрашњост (због тешкоће око

11 Јурај Крњевић (1895–1988), првак ХСС. Већ у време Априлског рата постао је заменик Влатка Мачека, потпредседника у влади генерала Душана Симовића, с обзиром на то да је шеф странке одлучио да остане у Хрватској. Исту дужност обављао је и у владама Слободана Јовановића и Милоша Трифуновића (јануар 1942 – август 1943). Као најважнији представник Хрвата у емиграцији био је познат по великој тврдокорности у политичко-националним ставовима и хладноћи коју је испољавао према захтеву Срба да се јасније одреди према усташком режиму и српском страдању.

12 Реч је о *Меморандуму* Српске православне цркве о покољима Срба у НДХ, предатом немачком војно-управном команданту, генералу Хајнриху Данкелману с молбом да српско становништво заштити од даљег страдања. Из земље га је изнео Милош Секулић, лекар и члан Савеза земљорадника, а потом је преко југословенског посланства у Анкари у деловима телеграфски слат у Лондон. Садржавао је имена убијених људи, опис начина на који су уморени, белешке о местима где се то дешавало, а повремено и идентификацију криваца. Посебно је наглашавао одговорност Римокатоличке цркве, уз закључак да су организације ХСС већински прилазиле Анти Павелићу, те да са хрватске стране ради одбране Срба није ништа предузето. Меморандум је постао кључни разлог министарског и емигрантског раздора, а по мишљењу Саве Косановића био је „један од најуспелијих аката Гебелсове пропаганде”. Више: *Злочини на југословенским просјорима у Првом и Другом свјетском рату*, I, *Злочини Независне Државе Хрватске 1941–1945*, Београд 1993, стр. 594–625.

13 У питању су први у низу докумената којима су представници Хрвата у емиграцији покушавали да оспоре наводе из *Меморандума* СПЦ, као и из других извештаја о страдању Срба.

14 Милош Тупањанин (1893–1972), првак Савеза земљорадника, био је пријатељ Милоша Секулића и посредовао је при обелодањивању садржине *Меморандума* СПЦ. Као српски националиста и присталица Равногорског покрета на крају рата је одлучио да остане у емиграцији.

15 Згражавајући се над бројем уморених, Милан Грол је сматрао да је још важнији био циљ због којег се то чинило: потпуно уништење српског становништва.

исхране и епидемија), велики је број избеглих виђенијих људи, као и породица оних који су страдали. Ту су имена људи и места, и цркава, и свештеника који су у страху од судбине своје сабраће, прелазили планине да се склоне. Православна црква склона је свакако да повиси тон, али је овог пута она платила скупље него сви други. Ту су имена, и нема неистина. На жалост чак ни у питању ружне улоге једног дела католика – фрањеваца нарочито. До сада о томе се знало по писању само загребачког Новог Листа и по извештају Мирошевића (посланика).¹⁶ А сад, ако ти је Срђан¹⁷ о томе писао, према писму бив[шег] министра Ружића са Сушака¹⁸, клерикалци – фрањевци су тешко инкриминисани.

Погром у Босни и Хрватској није извео хрватски народ, није извела Х. С. С., али су га извеле хрватске руке, и то многе хиљаде руку кад се имају на уму размере.

Али да их је било која стотина, да се отклони одиум србских маса, требало је да се из хрватских уста злочин осуди по заслуги, и да се жртве ожале.

Тај грех требало је окајати, а не адвокатски, као у суду парничити се и бранити недостатком доказа или другим смицалицама.¹⁹ Бан²⁰ је, остајући на програму истом са Крњевићем, што је за овај мах, индиферентно (јер се у питању уређења морамо и можемо сложити) у питању догађаја који је све ово изазвао, умео наћи тон. И док нисам видео штампану депешу Крњевић – Шутејеву²¹, ја сам био прилично оптимистички расположен. Телеграм Крњевићев онеспокојио ме је.²²

16 Нико Мирошевић – Сорго (1885–1966), посланик Краљевине Југославије при Ватикану.

17 Срђан Будисављевић (1884–1968), првак СДС, министар унутрашњих послова у Влади генерала Душана Симоновића, а социјалне политике и народног здравља у владама Слободана Јовановића (јануар 1942 – јун 1943). Био је један од намесника на које је првих дана марта 1945. године Петар II Карађорђевић пренео своја краљевска овлашћења.

18 Виктор Ружић (1893–1976), министар правде у влади Драгише Цветковића (фебруар–август 1939).

19 Милан Грол је вероватно мислио на тзв. Меморандум Рудолфа Бићанића (1905–1968), познатог правног и економског стручњака ХСС, који је написао одговор на *Меморандум* СПЦ, у ком је побијао већину у њему истакнутих чињеница. Био је аутор књиге *Економска подлога хрватског питања*, објављене уочи рата, у којој је изнео више фалсификованих тврдњи о наводној систематској експлоатацији Хрватске у југословенској држави. У емиграцији је био поверљив човек Јурја Крњевића, а после рата професор Загребачког свеучилишта и један од најутицајнијих економиста. Милан Грол га је сматрао кобним човеком у сваком покушају српско-хрватског споразума. Текст његовог меморандума објављен је у: *Југославенске владе у избеглиштву 1941–1943*, стр. 257–268.

20 Иван Шубашић (1892–1955), хрватски бан и председник Владе Краљевине Југославије од јуна 1944. до почетка марта 1945. године, када је постао министар спољних послова у привременој влади Демократске Федеративне Југославије. У емиграцији је формално заступао југословенски став, а суштински бранио хрватске националне интересе. И поред тога, српски политичари су радије преговарали с њим него с Јурјем Крњевићем делимично и отуда што је према Србима показивао више топлине, а према усташкој политици критичнији став него заступник Влатка Мачека.

21 Јурај Шутеј (1889–1976) био је првак ХСС и министар финансија у владама генерала Душана Симоновића, Слободана Јовановића и Милоша Трифуновића (март 1941 – август 1943). Српски министри су га углавном сматрали прихватљивијим политичким саговорником од Јурја Крњевића.

22 У потпуности оспоравајући тачност чињеница изнетих у *Меморандуму* СПЦ, Јурај Крњевић и Јурај Шутеј упутили су у том смислу телеграм Ивану Шубашићу, који га је прочитао на свечаном банкету у Питсбургу, 16. новембра 1941. Тиме су прихватили и све тезе Рудолфа Бићанића (*Обавештења штићани*, бр. 38, АЈ, 83–2–21; Архив САНУ, Заоставштина Б. Чубриловића, 14.449–II–40; М. Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*,

А можеш мислити каква је то била атмосфера у којој је требало правити заједничку изјаву владе за емиграцију у Америци.²³

Ти у твом говору, између осталих ствари и то објективних, кажеш да је за тебе тежи случај Недићев²⁴ него Павелићев²⁵. То је можда било угодно чути једном збору Хрвата, али је дубоко нетачно!

Иза прве изјаве Аћимовићеве,²⁶ кад су почели атентати и саботаже (тада су били у главном комунистички, јер је Михајловић почео доцније), Немци су задобили Љотића²⁷ за борбу против комуниста, и његовом пропагандом склонили Недића, Драшкића²⁸, а затим и Докића²⁹ да даду нову управу с титулом владе (и концесијом српског барјака!) која ће 'заштитити народ од комуниста'. Јер су дошли били већ атентати на електричну централу и на

Београд 1990, стр. 58; М. Стефановски, *Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941–1943*, Београд 1988, стр. 115).

23 С намером да утиче на смиривање напетости, пре свега у емиграцији и исељеништву у САД, где је објављивање *Меморандума* СПЦ такође изазвало велико узнемирење, а потом и у самој Влади, из Америке је у првој половини новембра 1941. дошао истакнути словеначки политичар Франц Сној (1902–1962). У основи његовог плана, а то је била и жеља већине министара у САД, налазила се замисао о доношењу једне Владине политичке декларације којом би било истакнуто залагање за државно преуређење на бази три национална индивидуалитета. Незадовољан, међутим, инсистирањем да Срби преузму одговорност за међуратне кризе, те да Словенцима и Хрватима пружи тражене гаранције, Милан Грол је онемогућио доношење једног таквог текста. Више: М. Грол, нав. дело, стр. 52–57; М. Стефановски, нав. дело, стр. 152–156; М. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943). Погледи и залагања Милана Грола”, стр. 474–476.

24 Милан Недић (1877–1946) био је армијски генерал од 1930. године. Од јуна 1934. до марта 1935. био је начелник Главног генералштаба Војске Краљевине Југославије, а од августа 1939. до новембра 1940. године министар војске и морнарице. Није веровао у могућност успешног супротстављања немачкој војсци у случају избијања рата. У Априлском рату био је командант III групе армија на фронту на ком се Македонија бранила од бугарског, а Косово и Црна Гора од италијанског напада из Албаније. Пошто је избегао заробљавање и одвођење у логор, крајем августа 1941. године постао је председник колаборационистичке владе у окупираној Србији. Легитимна емигрантска влада му је због тога одузела генералски чин и стечена одликовања. Београд је напустио првих дана октобра 1944. године и избегао у Аустрију, али су га америчке војне власти предале југословенским службама безбедности. Према њиховој тврдњи, извршио је самоубиство.

25 Анте Павелић (1889–1959), оснивач усташког покрета и поглавник НДХ.

26 Милан Аћимовић (1898–1946), председник Савета комесара, прве колаборационистичке управе у окупираној Србији 1941. године.

27 Димитрије Љотић (1891–1945), оснивач и идеолог профашистичког Југословенског народног покрета „Збор”. Био је један од најповерљивијих људи немачког окупационог апарата. Лично се није ангажовао у колаборационистичким управама и владама, али су се у њима налазили његови одани сарадници. Након напуштања Србије у време завршних операција за њено ослобођење, погинуо је у саобраћајној несрећи у Словенији.

28 Панта Драшкић (1881–1957) био је пешадијски генерал од 1928. године и министар за рад у колаборационистичкој влади Милана Недића. Фебруара 1944. године Гестапо га је ухапсио због контаката с Дражом Михаиловићем, вођом Равногорског четничког покрета, и покушаја извршења његових налога. Послат је у логор Оснабрик, а у земљу се вратио августа 1945. године. На процесу против Драже Михаиловића и његових сарадника, вођеном 1946, осуђен је најпре на 18 месеци, а потом на три године затвора. На слободу је пуштен 1949. године.

29 Ђура Докић (1873–1946) био је армијски генерал од 1926. године. У колаборационистичку владу Милана Недића ушао је октобра 1941. године као министар саобраћаја. Емигрантска влада Краљевине Југославије му је у децембру исте године одузела чин. На процесу вођеном против Драже Михаиловића осуђен је на смрт и стрељан.

централу у Вреоцима која даје погон за водовод, и престао је довоз хране и огрева у градове.

Недић је данас обележен као издајник и крив је пре свега што је као генерал ушао у службу окупационе власти, али је он упао и сад се тегли – био у то благо глупошћу. Није дошао као агент, и ако је сад у ствари то. Дошао је тобож да отклони грађански рат, а он га је раширио и распламсао, јер је дошао и са Љотићевим програмом на леђима. Нико с њима није.

Код Павелића стављена је у покрет једна маса присталица, која га је брзо почела остављати или бар умеравати се и склањати у крај. Али првих месеца ту је био широк спрег не оног броја људи који се вежбао у Италији,³⁰ него спрег усташа, бив[ших] федералиста, франковаца, привредника, интелигенције, све вароши, а првих дана и села. И добар део свештеника. Други могу који не знају, али ти који знаш ствари не можеш прећи преко историје чињеница.

Из чега су и кад су поникле крилатице о Независној Хрватској, о засебном језику (с Академијом, Матицом) из чега је произишла фама о исцрпљивању и експлоатацији Хрватске, из чега тоталитарни програм који се сад изводи брутално. То нису донели ни Павелић ни Будак³¹ ни Кватерник³² у емигрантским куферима.

С целим тим, дуго година израђиваним идејним програмом, Павелић је сад дошао као један екстремно и дивљачки националистички поредак, али поредак с наслоном на широку базу. Ако Немци убрзају свој слом, и та ће се база брзо сузити. Али данас она још постоји.

Од погрома, који је пресечен интервенцијом Мусолинија (он је погром свакако прво подстрекао, а после га пресекао), црква у Загребу почела се резервисати. Она то сигурно није хтела, а добила је и посланицу Папину³³ који је био револтиран. Али да је црква првих дана узела тај резервисан став, питање је да ли би један део свештеника (углавном млађих) ишао заједно са усташама.

Кад би ти читао загребачке новине, био би критичнији. То је нужно не ради постављања неке оптужбе Хрвата и увећавања омразе која је и без тога велика и опасна, него ради инспирације за један ефикасан утицај на Хрвате да не пред нама – него пред својом савешћу и историјском одговорношћу схвате истину онакву каква је, и нађу лека.

У овој прилици доста је било уздићи се високо и заплакати над том несрећом српском као над својом.

И ја кад ти ово пишем не руководим се одиумом на те злочине, колико страхом од последица по нашу судбину.

Не могу нас завадити ни поделити интриге Хитлерове, него само ситничарство, онај јадан дух који је и довео до Павелића и погрома. С тим духом не може се пресећи ова фатална парница, а још мање пројектовати и обезбедити један бољи живот за наш народ.

30 Италија је током више година била главно уточиште екстремне хрватске емиграције, и то тако што је помагала на свом тлу и оснивање логора за обуку усташких терориста.

31 Миле Будак (1889–1945) био је књижевник и идеолог усташког покрета. Од 1935. до 1937. године био је заповедник усташких логора у Италији, а у режиму НДХ министар богоштовља и наставе, потом министар вањских послова и посланик у Берлину. Стрељан је као ратни злочинац.

32 Славко Кватерник (1878–1947) био је вођа усташког покрета у земљи. У име одсутног Анте Павелића, који још није био стигао из Италије, 10. априла 1941. године прогласио је стварање НДХ. Био је командант оружаних снага НДХ и министар домобранства НДХ.

33 Папа Пије XII налазио се на челу Свете столице од 1939. до 1958. године. Његов однос према успостављању нацистичког режима, холокаусту, злочинима чињеним у име католичанства и покрштавању православног становништва у НДХ и даље је предмет бројних истраживања и супротстављених тумачења.

Ја сам последњих година (једном и у вашем органу у Загребу, уочи Драгишиног споразума)³⁴ разлагао да се и у питању србско-хрватских односа не може наћи добро решење догод се наш однос гледа као веза механичка а не органска.

А тоталитарна идеологија ХСС. (последњих година од кад су ХСС. поплавили елементи франковачки они који су данас листом пришли Павелићу) гледа тај однос као механички и мисли да се он може уредити нагодбеним тачкама. Пре овог погрома Срби у Хрватској и Босни нису хтели се мирити и са положајем грађана другог реда у једној Хрватској – која тоталитарни хрватски национализам спроводи у државни систем – управни, економски, културни. А како ће се после свега овога моћи помирити с њим?

И да није било те несреће нешто је морало доћи ново у суштини, у идејама и у тону. Али ти ето видиш да није још дошло ни у тону!

Ту је твоја улога.

И само што у том смислу успеш, може бити од користи. Док свако подржавање Хрвата у заблуди, може само зло увећати.

Зло раде на српској страни они који распру распирују, кривицу на све Хрвате бацају и иду чак у историју да докажу немогућност сложеног живота. Али се они не могу ућуткати и паметнији међу њима убедити, одрицањем, деманцијом, тврђом да је то све интрига, и чак пропаганда великосрпска. Требало је видети овде на једној седници Чубриловића,³⁵ који је недељу дана раније изјављивао да је он Србо-Хрват, како је рикнуо у плачу и у бесу на Шутеја (сукоб случајан јер ни Шутеј није био ту крив) кад су му јавили да му је брат убијен. То му је други с том судбином.

И тамо доле крв, брига за својима, и јад над крајем, замрачује погледе. Треба свему прићи човечански и топло. Бан је ту био добро почео. Али и њега гурају у распру.

И још једном да поновим основну мисао.

Можемо ми пројектовати што хоћемо, извесно нећемо бити у стању ако ХСС. остане са својом тоталитарном идеологијом, коју Крљевић заострава и личном својом тврдоћом, и аверзијом према Србима. То је тешка реч, али на жалост истинита. Сви ови други овде, бар то немају. Али тон даје он.

Ако се српском свету који тамо остаје у Хрватској не ускрсне вера у нормалан живот – ма где живели у својој држави, наша заједница морала би се извести дивљачком Хитлеровом методом исељавања и пресељавања милиона људи. Већ тај ужас треба [да] сузбије свако механичко схватање проблема, и да га надахне нечим племенитијим. Карактеристично је што и Ружић пише, да они који неће Павелићу, а виде да решење не даје ХСС. – одлазе у екстрем – комунистима. Ствари се развијају озбиљно. И у колико ти имаш више кредита, утолико има више изгледа да ти можеш допринети бољем току ствари. Писао ти је и Влајић,³⁶ а ја опширно Божи.

34 Споразум Драгише Цветковића (1893–1969), председника Владе, и Влатка Мачека, потписан 26. августа 1939. године, којим је створена Бановина Хрватска, с посебном територијом и утврђеним компетенцијама, као федерална јединица унутар централистички уређене државе. Већина Срба сматрала је да су надлежности које је добила оштетиле интересе државне целине, а осигурана територија интересе српског народа.

35 Бранко Чубриловић (1894–1962) био је лекар и првак Савеза земљорадника из Босанске крајине. Гајио је велике политичке амбиције и залагао се за споразум Срба и Хрвата.

36 Божидар (Бока) Влајић (1888–1974) био је секретар Главног одбора Демократске странке, човек с којим је Милан Грол током емигрантских година поделио многе политичке мисли и страхове. Сави Косановићу је писао истог дана када је то учинио и партијски шеф демократа, „Не само из општих политичких разлога”, навео је с много тактичности у приступу, „него и као Ваш велики пријатељ, молим Вас да пре него што се определите, прикупите потпуна и тачна обавештења о чињеничном стању. Ваша жеља да одржите солидарност са Хрватима сигурно је и сада оправдана. Само, сада више него икад опасно би било, ако им, баш као њихов пријатељ, не бисте казали сву

Бог вам и душа вам! Знајте само да је ситуација тешка.

Ви видите исход пред вама у емиграцији. Али главно је оно доле у земљи.”³⁷

Није нам познато какав је био одговор Саве Косановића на наведено писмо Милана Грола. Из његових текстова, нарочито мемоарских, види се да га је поштовао и издвајао од других министара из Србије, које је углавном сматрао „Велико-Србима”.³⁸ Али, мишљење о српско-хрватским односима не само што није променио, него га је повремено и радикализовао.³⁹ Посматрајући, колико му је то из Лондона било могуће, каква је била његова делатност у Америци, Милан Грол је понекад коментарисао оно што је сазнавао. Тако је, читајући један од говора који је Сава Косановић тамо држао, резигнирано забележио: „Прочитао сам поново један пасус из Савичиног говора у Детроиту, у коме се говори о насиљима и гробовима реакционарне Југославије. По ономе, то је горе од свега што су Срби сада претрпели од Павелића. Савица је помани-тао“.⁴⁰

И поред тога, чланови Демократске странке нису одустајали од напора да уравнотеже држање Саве Косановића у Америци и придобију га да их подржи у напорима да од Јурја Крњевића чују јасно ограђивање од постајања НДХ. Обавештавајући га о чему му је из Лондона писао Милан Грол, Божа Марковић је нагласак ставио управо на држање Јурја Крњевића и мучење шефа Демократске странке да га одврати од хрватске националистичке политике.

По његовим речима, Милан Грол је изнова писао о истим тешкоћама као и у претходним јављањима. Јер, „вели да стижу нови извештаји из земље, међу којима и од Хрвата, и сви приказују стање врло тешким,

истину. На овој нашој, српској страни ми смо увек готови да властите погрешке признамо и да из тог признања повучемо консеквенце. Ко је на хрватској страни спреман да то исто учини? Говорим Вам са дубоким осећањем и пријатељства према Вама и убеђења у вредност српско-хрватске државне заједнице. Ако не сачувате праву меру, учинићете далеко већу штету него корист. Бојим се да Вас предубеђења и сентименталности не одвуку на криву страну” (исто, 83–5–618). Подстакнут сличним разлозима, само дан раније Сави Косановићу је писао и Већеслав Вилдер (1878–1961), првак СДС, који му је такође сугерисао да Милана Недића не изједначује с Антом Павелићем, чак на његову штету, јер му то у Лондону „јакко приговарају”. Осим тога, подсећао га је да је у Хрватској, посебно у војсци, била „стално организирана шпијунажа”, да се у Хрватској „хвале редом, како су били издајнице”, да су појединци из најближе околине бана Шубашића пришли Анти Павелићу, те да су то чинили и чиновници из највиших дипломатских кругова (Писмо од 23. новембра 1941, исто, 83–5–582/584).

37 АЈ, 83–1–413/422.

38 Видети: С. Косановић, *Шта се могло видети из емиграције (неколико докумената)*, Београд 1945; С. Косановић, *Југославија била је осуђена на смрт*, Загреб–Београд 1984, стр. 77, 211, 321, 326, 329, 333–346.

39 Говор Саве Косановића држан на радију за “Free World Association” 31. јануара 1942. (АЈ, 83–4–48/51); Говор у Детроиту на Видовданском конгресу Срба 4. јула 1942. (исто, 83–4–85/87); Говор на прослави Дана уједињења у Њујорку 6. децембра 1942. (исто, 83–4–107/111); Говор на Конгресу америчких Хрвата у Илиноису 20. фебруара 1943 (Исто, 83–4–162/163).

40 Белешка од 9. марта 1942. (М. Грол, нав. дело, стр. 119–120). Срђан Будисављевић се жалио Сави Косановићу да их је Милан Грол обојицу „прогласио Хрватима”, и помирљиво је додао: „Времена су и сувише озбиљна и тешка и трагична по нашу земљу, да би се човек могао освртати на тако неозбиљне брбљарије” (АЈ, 83–5–131/132). У другим изворима, међутим, нисмо пронашли потврду поменуте оптужбе.

чак тежим но што се мислило”. Осим тога, потврђивао је и „тешкоће са Крњевићем, који ствари гледа уско и ситно. Све гледа као неку замку, и осигуравајући се, себе и хрватску ствар, упропашћује их. На свечаном ручку Пен клуба, 300 званица – првих људи у књижи и култури – први представници 4 словенске земље за једним столом и три државне главе: наш краљ, Бенеш [Едуард Бенеш, председник Чехословачке – прим. М. Р.] и пољски председник републике. Вели да је намерно узео и Крњевића као говорника, и раније му је саветовао да садржина говора треба да буде духовна, без ситних ствари. Па ипак је Крњевић почео говор: Ја сам Хрват... Хрвата у Америци има много, да је то културно и демократски васпитано [...] Утисак врло рђав. Осрамотио је Хрвате. Грол и Бока су једини који су с Крњевићем добро и напрежу се да с њим стрпљиво воде разговоре. Али Грол вели да је усред његових помирљивих разговора дошло двоје: Крњевић одбија да реагира на прославу дана оснивања Павелићеве самосталне Хрватске, и одбија да реагира на састанак Сабора. Каже да је ово двоје запрепастило и Енглезе, а Велико-Србе разједило.” У таквој атмосфери једини Хрвати с којима се могло конструктивније разговарати били су Већеслав Вилдер, „без кога би много шта отишло у суноврат”, и дипломатски чиновник Илија Јукић, који је „лагано еволуирао и везао се с Вилдером”, те су обојица „бранили Југославију” и „част и достојанство Хрвата”. Према закључку Боже Марковића, изнетом у писму Сави Косановићу, целокупна пажња у српским круговима у Лондону била је усмерена на став тамошњих Хрвата према НДХ и покољима над Србима. „Све друго сматрају за сад безначајним и тиме се неће бавити.”⁴¹

У збирци Саве Косановића похрањено је мноштво сличних писама, највећим делом посвећених српско-хрватском спору у земљи и у иностранству, ситуацији међу исељеништвом, будућности југословенске државе и основама на којима се њено уређење нужно морало мењати. Једна од честих тема било је и држање Саве Косановића, који је у оштрини критике „великосрпске политике”, као и у одбрани Хрвата од захтева да као народ прихвате одговорност за страдање Срба, чинио толико велика огрешења да је српске жртве приказивао као хрватске. Већина српских политичара била је тиме тешко озлојеђена. Али, док су демократи само протестовали, трудећи се да га „уразуме”, било је и оних који су далеко одлучније реаговали. Милош Трифуновић, на пример, није могао да му опрости што је говорио како је у Априлском рату Скопље пало пре Загреба, „хотећи ваљда тиме да каже да су се Загреб и Хрвати боље борили против Немаца”. Огорчен због таквих тврдњи и антисрбијанских ставова, прекинуо је с њим сваку комуникацију, иако су се у САД, бар формално, налазили на истим националним пословима.⁴²

Мада је у бројним историографским радовима, првенствено у онима чија је тема Други светски рат или исељеништво у Америци, збирка Саве Косановића представљала незаобилазан историјски извор, имамо утисак да још увек није потпуно искоришћена. То се пре свега односи на његову личну политичку и националну делатност, која је повремено

41 Писмо послато из Вашингтона 10. јуна 1942. (АЈ, 83–5–396).

42 Видети: М. Трифуновић, нав. дело, стр. 75, 125, 137.

бивала чак антисрпска, због чега не изненађује савет или упозорење које му је – када је средином 1944. године напуштао САД, спремајући се за приступање влади Ивана Шубашића и одлазак у Југославију – дао Божа Марковић: „Не заборавите ситуацију народа из кога сте, не заборавите да сте Србин”.⁴³ Могући одговор на питање како је уопште могло доћи до таквог упозорења, датог једном Србину из Хрватске, верујемо да се крије и у његовој ратној преписци.

In the rich correspondence of Sava Kosanović, the leader of the Independent Democratic Party and minister in the emigrant government of the Kingdom of Yugoslavia, kept during World War II with numerous refugee politicians and other prominent persons, particularly important is the letter which he received in November 1941 from Milan Grol, the leader of the Democratic Party and also one of the ministers. The letter was part of the response to the non-objective interpretation that Sava Kosanović, while in America, gave to the events in the Independent State of Croatia. Kosanović's attempts to present the Croatian people as entirely non-responsible for the crimes committed against the Serbs, while at the same time overemphasising the "sins" of Serbian inter-war politics, triggered great uproar and resentment among the majority of Serbian politicians. Milan Grol's response to him was more open and substantiated than all others because Grol overtly stated that the suffering of the Serbs in the Independent State of Croatia could not be explained only by the intentions and acts of few Ustaša members.